

Fra tysk fibel til dansk ABC og læsebog

Nordslesvig omkring år 1800

Af *H. Hejselbjerg Paulsen.*

Blandt de vigtigste reformer i Nordslesvig ved indgangen til 19. århundrede må nævnes indførelsen af danske læse- og regnebøger i landsbyskolerne. Om en reform i egentlig forstand kan der vel ikke tales, da sagen blev afgjort uden regeringsinstansernes indgreb, men ændringen i gammel slendrian er dog så betydningsfuld, at man kan sige om den, at den kom til at rumme vide perspektiver for det nye århundrede.

Regeringen stræbte ikke bevidst efter en sammensmeltning af kongeriget og det gamle hertugdømme Slesvig, heller ikke kulturelt. Det havde ellers været naturligt, at man efter mageskiftet i 1773 havde søgt at drage i hvert fald Nordslesvig, som i det store og hele havde dansk kirke- og skolesprog, ind i et dansk kulturelt fællesskab. Men det skete ikke. Kulturelt var og blev Slesvig stadig en verden for sig, hvor tysk både åbenlyst og skjult sivede ind alle vegne. Kulturelt betød Hamborg langt mere end det fjerne København.

Det var A. P. Bernstorffs politik at gribe så lidt ind i det bestående som muligt for derved at befæste helstatstanken og monarkiet. Nu, næsten 200 år senere, er det let nok at se, at det havde været mere i den danske stats interesse at genoplive det gamle fællesskab og derved knytte Slesvig kulturelt til Danmark. I administrationen betegnedes Slesvig og Holsten i 18. århundrede ved »Hans Majestæts tyske Hertugdømmer«, i folkemunde ved »Holsten«, om den dansktalende del brugte man vendingen »dansk-Holsten«. Så fjernt lå Slesvig — set fra København. Selv Grundtvig mente i 1831,¹ at Slesvig helst ville forbindes med Holsten, og at det også — efter hans mening — var det bedste.

Landsdelen selv følte sig næppe knyttet til det danske folk,

men viste snarere en vis overlegenhed over for danskerne, som man bedst kendte gennem fattige vestjyske tjenestefolk og studedrivere. Tankerne har vel bevæget sig i de overleverede baner. Det danske sprog indtog en tilsvarende stilling. Der var nu engang tradition for, at tysk var det fine sprog, dansk det ringere.

Men i det stille og skjult for en senere tids øjne skete der alligevel en forandring, som fik stor betydning for de kommende slægtled. Der skulle en mand til udefra for at gøre opmærksom på sagernes mærkelige stilling i Nordslesvig, og da han påviste, at der var noget galt fat, gav kancelliet ham stiltiende frie hænder.

Denne mand var generalsuperintendent J. G. C. Adler, som tiltrådte sit embede i 1792. Han døde i 1834. Adler var ganske vist født slesviger (født i Arnæs 1756), men han var opvokset i Altona, og studierne havde ført ham til Tyskland og Rom, hvorfra man i 1783 kaldte ham til København som professor og tysk hofpræst. Adler gennemførte i 1793 sin første visitatsrejse fra sogn til sogn i Nordslesvig og nedfældede sine indtryk og sit syn på forholdene i en lang indberetning til Tyske Kancelli; den er i dag et interessant dokument til belysning af de kulturelle forhold i dele af Nordslesvig.² I den sydlige del af Tønder provsti mødte han straks det for ham paradoksale fænomen, at præsterne prædikede i et sprog, som få eller ingen i sognene forstod. I Haderslev amt, hvor hele skoleundervisningen — på landet — foregik på dansk, mødte han allevegne i skolerne de samme tyske skolebøger, som var i brug i skolerne helt ned til Hamborg, og som hverken lærere eller børn forstod at drage nytte af og derfor spildte megen tid, ja hele år på at lære at læse og regne efter. Det gav den unge energiske forkæmper for oplysning noget at tænke på. Kun i Vedsted sogn lærte børnene at læse efter en dansk fibel, som sognepræsten selv havde udgivet og fået indført i sit sogns skoler. Adler indså straks, at her var vist en vej, og han lod derfor præsten udarbejde en lille redegørelse for skoleforholdene med forslag om, hvordan alt kunne ændres til det bedre.

Nicolay Boysen, sognepræst i Vedsted 1791-94, i Nybøl 1794-1829, er sandsynligvis den første sønderjyde, som både har indset, at dansktalende børn bør lære at læse efter en dansk bog, og som virkelig har gjort en indsats for, at dette kunne ske. For egen regning udgav han — anonymt — i 1791 »Første Læseøvelser

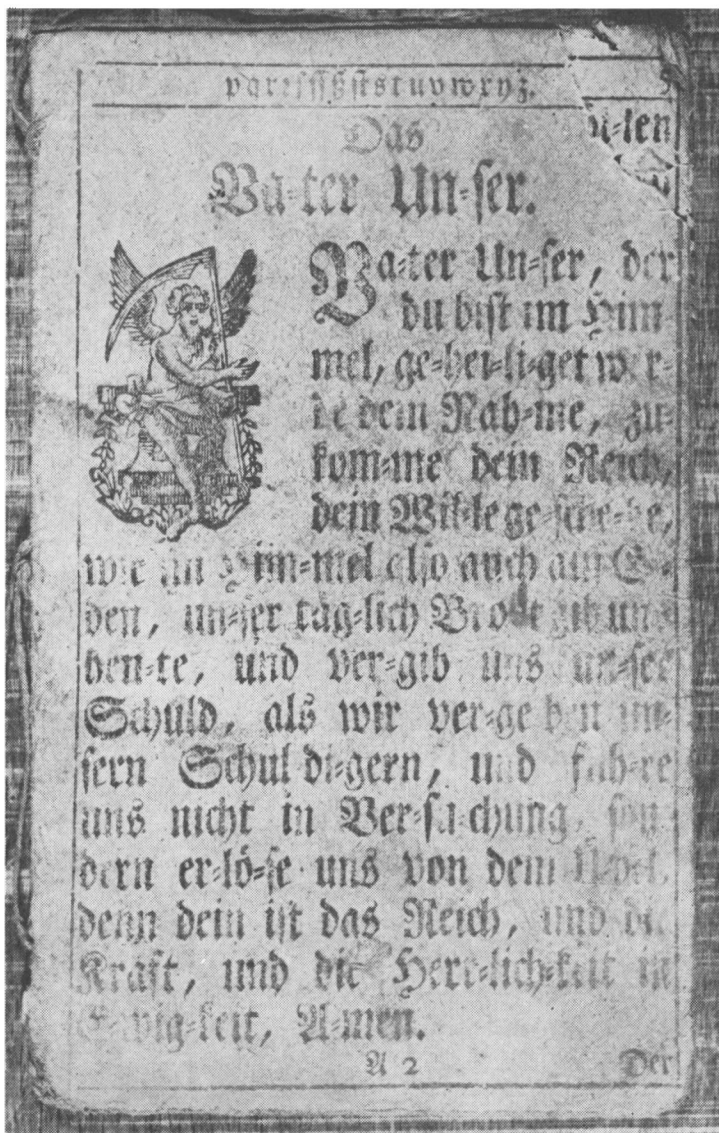
for Børn i Landsbye-Skoler«, Haderslev, trykt hos Henrich Lucander. Den lille fibel er på 16 sider og indeholder fortegnelse over konsonanter og vokaler, tal, staveøvelser og nogle sætningsdannelser. Det er alt, og dog var det et stort skridt at tage. Også pastor Boysen har måttet sande de gamle ord om, at al begyndelse er vanskelig. Hos forældrene mødte han ikke kun ligegyldighed, men en kompakt modstand. Børnene skulle lære læsekunsten efter tyske fibler. Det var i deres øjne det eneste rigtige.

I indberetningen til Adler hedder det: »Dansktalende børn i Tønder og Haderslev amter etc. lærer at læse efter tyske fibler. Det er unødvendigt at spille mange ord på at forklare, hvor uhenigtsmæssigt og skadelig denne metode er. Ofte får jeg børn til konfirmationsforberedelse, som nok kan læse, men ikke aner, hvad de læser. De har nok lært at læse, men de læser ganske mekanisk, de kender ordbillederne, men aner ikke, at de dækker over et begreb og har et indhold. Alligevel ønsker forældrene, at alt skal blive ved det tilvante, da børnene på denne måde også lærer tysk. At kunne lidt tysk er næsten det vigtigste af alt. Hvordan skal man ellers kunne forstå landets forordninger, en besked fra amtshuset? Mange af drengene bliver senere soldat og kan også senere blive inddraget i proces og rettergang«. Præsten indrømmer, at det er nødvendigt at kunne tysk i Nordslesvig, hvor alt, som kommer ovenfra eller udefra, møder beboerne på tysk. Men kunne man ikke give forældrene det løfte, at børnene senere, når de har lært at læse, også fik lejlighed til at lære tysk? Så ville den almindelige indvending, at de tyske fibler ikke kan undværes, være gendrevet. Det ville være et stort fremskridt, hvis man fik indført en dansk læsebog, hvor dansk og tysk tekst stod side om side. Kun en sådan bog ville kunne fortrænge den skadelige skik, at børnene begynder læsningen i tysk fibel og tysk evangeliebog. Boysen har selv udarbejdet en bibelhistorie for børn, hvor dette princip er fulgt. Efter visitatsen fik Adler dette materiale forelagt og fandt det »ganske tilfredsstillende«. »Bibelske Fortællinger af det Gamle Testamente til Ungdommens Brug i Landsbyskoler, forfattet i det tyske og danske Sprog« udkom i Haderslev 1796. I forordet til bogen skriver Boysen: »Anviisning til at lære Tydsk savnes i de Egne af Hertugdømmet Slesvig, hvor det danske Sprog bruges i Omgang, i Kirker og Skoler. Det tyske Sprog kan her kaldes for-

nødent eller nyttigt for mange, da Forordninger udkommer paa Tydsk, Processer føres i samme Sprog og Landsoldater tidt komme til tydske Egne. Men Forældre tænke Feil, naar de vil, at deres Børn skal først læse tydske Bøger i Skolerne, for at lære dette Sprog. De lære det dermed ei, thi hvad de læse, forklares dem ikke, og saaledes bliver det dem til usigelig Skade. For at opfylde Forældres billige Ønske om at see deres Børn underviiste i det tydske Sprog, som kan være nyttigt for Drengbørn især, haver jeg opskrevet disse Fortællinger i begge Sprog«. ⁴

Sådan måtte man læmpe sig frem dengang. Danske salmebøger og skolebøger, autoriseret til brug i Danmark-Norge, måtte ikke anvendes i Hertugdømmet. I mere end hundrede år havde man her anvendt hamborgske læse- og regnebøger, og folk havde fået den forestilling, at det var det eneste rigtige. En præst fortæller herom⁵: »I vor egn, henimod den danske grænse, hersker den sædvane, at man giver børnene tyske bøger med til skolen, uagtet de ikke forstår et eneste tysk ord. Dette gælder især med hensyn til katekismer, fibler og regnebøger. Jeg har altid anset dette for en tosset og skadelig skik og ofte tænkt på at overbevise forældrene derom lidt efter lidt for dermed at få dem bort herfra.

Det første forsøg gjorde jeg med en langt fra dum, men fornøftig fader, som havde dygtige børn. Han indså også det skadelige heri og bad mig om at skaffe sin søn en god regnebog. Noget senere kom en lille halvbroder til denne søn for første gang i skole og medbragte en gammel pjaltet og smudsig og derfor ubrugelig tysk fibel. Jeg sagde: »Min søn, af den bog kan du ikke lære at kende et eneste ærligt bogstav, her har du derfor en ny dansk bog, som jeg vil forære dig«. Den ældste broder afbrød mig straks med: »Jens skal lære tysk og derfor bruge en tysk fibel«. »Det forstår du dig ikke på«, svarede jeg, »han skal først lære dansk og derfor også bruge danske bøger. Det øvrige vil siden komme af sig selv«. Dagen efter kom den samme dreng og sagde meget dristigt, at han skulle hilse fra sine forældre, at Jens ikke måtte bruge en dansk A-B-C. Jeg svarede: »Jo vist skal han! Jeg vil tale med dine forældre derom og selv forklare dem det«. Men forældrene var af en anden mening, de traf andre foranstaltninger og købte en ny tysk fibel. Jeg forbød nu læreren at bruge den foreløbig og lovede atter at tale med forældrene derom. Men snart kom faderen af sig

Side af tysk katekismus-fibel. Øverst på siden er bogstaverne anført. Fibel-teksten er budene, fadervor o. s. v. Disse fibler er indført fra Hamborg og har været i brug i Nordslesvig til efter 1800. Eksemplaret (defekt) tilhører gårdejer J. Bladt, Nybol. Et komplet eksemplar er næppe bevaret. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

selv og ville have tilladelse til at bruge den tyske fibel. Jeg udtalte min forundring herover, da han havde indset det rigtige i mine forestillinger med hensyn til regnebogen. Ham var det også ligegyldigt, sagde han, men hans kone anså det for en skam, at hendes egen søn ikke skulle bruge en tysk fibel som hendes sted-sønner. Dog lod han sig tilfredsstille og lovede at anvende de rigtige forestillinger over for konen. Men nu kom hun til mig og opførte sig, som om hun havde lidt den største uret. Og straks efter hendes hjemkomst måtte manden af sted for at klage over mig hos mine foresatte. Både amtmand og provst gav mig dog ret. »Nej«, sagde klageren, »for at forstå vore forordninger er det nødvendigt, at børnene lærer tysk«. »De har ret i det stykke, men i fibelen lærer man ikke tysk. Man må først lære modersmålet og modtage den første undervisning i det sprog, man forstår o. s. v.«.

Sådan tænkte store dele af vor befolkning ved det 19. århundredes begyndelse, hvor anderledes så det ikke ud, da det samme århundrede var gået til ende. Man må ikke glemme, at det var oplysningstidens — ofte forkætrede — præster, som tog de første vanskelige skridt og ryddede de første sten af vejen.

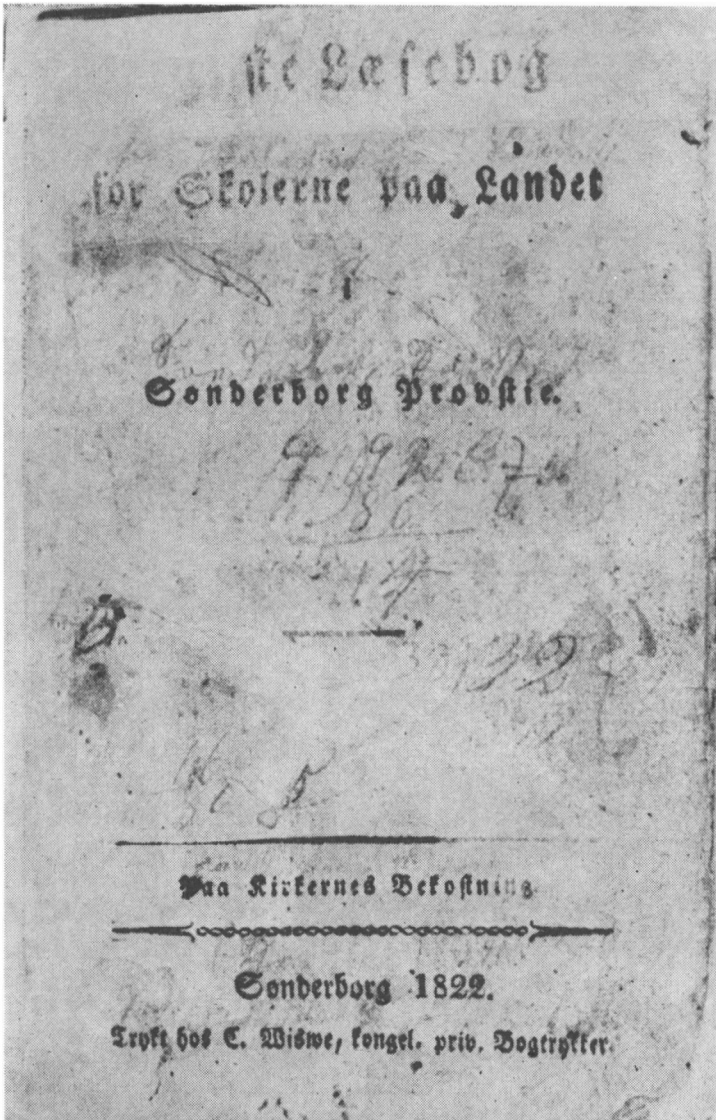
Pastor Boysen blev senere forflyttet til Nybøl på Sundeved, og her mødte han den samme »gamle uskik«. »En meget stor fejl er det, at børnene straks fra deres første skoledag bruger tyske fibler, tysk katekisme og tyske bøger. De burde begynde med at læse dansk!«⁶

I Nybøl udgav Boysen »Første Læsebog for Skolerne paa Landet i Sønderborg Provstie« (1815). Nu ikke på egen, men »Paa Kirkernes Bekostning«. Det viser, at tiden har forandret sig noget, men også, at det var nødvendigt at give børnene bogen i hænde. Forældrene ville næppe selv betale. »Opmuntret ved mine Foresattes og Embedsbrødrers deeltagende Bifald overgiver jeg dette Arbeide til Trykken og ønsker inderlig, at det maae vorde til sand Nytte og Lettelse saa vel for Børnene som for Lærerne.

Nybel den 2den May 1815.

N. Boysen«.

Men — tilbage til Adler og hans visitatsrejse i 1793. Da han som visitator var en mand, der brugte øjne og øren og var levende optaget af undervisningens art og kår, kunne han i sin indberet-

Boysens „Første Læsebog for Skolerne paa Landet i Sønderborg Provstie“
i udgave fra 1822 (let defekt og med påførte notater). Forfatterens eje.
Trykt hos bogtrykker E. Wiswe, Sønderborg.
Foto: Haderslev Amts Museum.

ning til kongen (Tyske Kancelli) give et godt billede af forholdene. Overalt i provstierne Haderslev og Tønder møder man den samme fordærlige skik: Børnene lærer at bogstavere og læse efter tyske fibler og evangeliebøger, og — efter hvad han hører — skal det også være tilfældet i Åbenrå og Sønderborg provstier. Har man så i årevis plaget børnene med det tyske, går man først over til at undervise dem i dansk. Det ser ud, som om man vil gøre det hele dobbelt svært for børnene. Skolelærerne undskylder sig med, at man ikke har eller kan få danske fibler, og forældrene forlanger, at børnene også lærer noget tysk. Det sidste kan man i og for sig ikke fortænke dem i, men det må i hvert fald vente, indtil børnene har lært at læse og behersker det danske sprog. Som det er nu, læser og lærer de kun uforståelige ord. En god dansk læsebog er det første fornødne, endvidere at de tyske læsebøger helt afskaffes. Ønsker forældrene, at deres børn også siden lærer noget tysk, kan det ske, hvor skolelærerne virkelig forstår tysk.⁷

På sin visitatsrejse i 1799⁸ mødte han stort set det samme billede, men i to sogne i Tønder provsti mødte han dog en forandring til det bedre. I Hjerpsted havde degnen Christen Bruhn, en flittig og brav skolemand, indført en dansk læsebog i sin skole, oversat — af ham selv — efter Offermanns fibel, ligeledes en lille dansk bønnebog oversat »nach dem in Flensburg herausgekommenen Gebethbuch für Kinder«. Skønt nogle »sværmere« i forbindelse med agendestriden i sognet også gjorde indsigelse imod denne nyordning, gør degnen dog stadig uforstyrret brug af de nye bøger.

I Vedsted, hvor P. Prahll nu var sognepræst, har man afskaffet de tyske fibler og den tyske katekisme som læsebog og bruger »enten min Forgængers Første Læseøvelser for Begyndere, eller Rasmussens ABC-bog«.⁹

I Holebøl var en af de reformivrige og oplysningsvenlige præster, Eschel Jespersen Schmidt, blevet sognepræst i 1796. Han glædede sig over indførelsen af Adlers Agende og indrettede alt i kirken i overensstemmelse med den. Men snart vågnede modstanden, og skønt Schmidt forsikrede sognefolket om, at alt i bogen var i bedste forstand »Jesu lære«, krævede man stejlt, at agenden skulle forsvinde.¹⁰ Schmidt var som de fleste rationalistiske præster også meget skoleinteresset, og ved visitatsen

overgav han Adler en ret udførlig skildring af sognets skolevæsen. Hovedønsket er for ham, at »vi må få nye og nyttige og frem for alt danske skolebøger. Men vejen frem er vanskelig, thi dels koster bøger penge (og børnenes forældre er ikke til sinds at købe nye bøger), tilmed kan ingen indse, at danske bøger er en nødvendighed, man holder tværtimod fast ved de gamle, og en tåbelig frygt for alt, som er nyt — dikteret af overtro — stiller sig i vejen«. Desuden findes der jo slet ikke danske skolebøger, og præsten har trods flere henvendelser ikke kunnet fremskaffe Prahls lille læsebog.¹¹ Schmidt gav sig nu i lag med at samle stof til en dansk læsebog, men om han har fået den indført i sit sogn er tvivlsomt. Den lille, men betydningsfulde reform har nok lidt skibbrud sammen med agenden.

Selve bogen findes næppe i dag, nævnes i hvert fald ikke i danske og tyske bogfortegnelser. Men man ved, at den er udgivet c. 1800, og at den har været i brug i forskellige skoler. Adler fik bevilget 1000 rdlr. til trykning, for at bogen kunne købes for små penge eller ligefrem uddeles gratis . . »i de danske skoler i Slesvig, hvor man ikke har kunnet afskaffe den dårlige skik at bruge tyske fibler«.¹²

Når Adlers navn nævnes, og hans gerning bedømmes, må det ikke glemmes, at han før nogen anden og mere end nogen anden i samtiden bevidst og sejt og udholdende har kæmpet for det danske sprogs ret i skolerne. Ganske vist »kun« ud fra nyttemotivet, men det har også sin berettigelse i denne verden.

Men der blev ikke strøet roser på hans veje fra sogn til sogn gennem landsdelen . . Den reformivrige mands tanker og resultater, udformet i Agenden, Christelig Psalmebog og de danske skolebøger (de sidste udgivet under hans ægide) blev afvist så at sige allevegne. Præsternes indberetninger fra de forskellige egne af landsdelen taler tydeligt herom. Endnu i 1803 skriver en af de betydeligste af dem alle, Peter Kier i Østerløgum, en mand med stor autoritet i sit sogn: »I alle sognets skoler hersker endnu den misforståelse, at børnene skal lære at læse efter en tysk fibel og tysk katekisme. De lærer ganske vist at kende bogstaverne på den måde, også en smule bogstavering, men derudover så at sige intet, eller kun at læse uden at bekymre sig om meningen i det læste. Fra første færd lærer børnene således at læse uden at forstå.

Det er vanskeligt at komme dette uvæsen til livs, da forældrene hårdnakket fastholder den indbildning, at det er nyttigt for børnene at lære at læse på tysk, da det danske senere bliver desto lettere«. ¹³

I Haderslev og Sønderborg provstier blev det i 1803 direkte forbudt at benytte tyske skolebøger i landsbyskolerne, ¹⁴ men det ses ikke, at dette forbud også gjaldt Åbenrå og Tønder amter . . . Her stod »die schädliche Gewohnheit« endnu i flor langt senere.

Vore gamle skolebøger indtager en særstilling indenfor bøgernes vidtstrakte verden. Skønt uanselige og oversete og tilmed yderst vanskelige at fremskaffe, er de vigtige kulturdokumenter. De fortæller Sønderjyllands historie på deres egen måde, fortæller den således, at man undres.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Troels Fink. Rids af Sønderjyllands Historie (1943) f. 122.
2. Abt 18, nr. 1975. Landesarchiv Slesvig.
3. Samme kilde.
4. Bogens forord.
5. Provinzial-Berichte 1788 p. 285. Hvem forfatteren er, er usikkert. Det lå nær at gætte på Lorenz Bjørnsen, sognepræst i Stenderup, eller Johs. Bjørnsen, sognepræst i Skodborg. Begge var skoleinteresset og havde været henholdsvis rektor og collaborator ved Latinskolen i Haderslev. Men deres embedstid passer ikke godt til året 1788.
6. Boysens ord om forholdene i Nybøl. Meddelt af lærer Jørgensen, Nybøl.
7. Kopi af Adlers indberetning. Akt 18, nr. 1975. Slesvig.
8. 41 b. Slesvig.
9. Adler nævner denne bog allerede i Boysens embedstid som egnet »für ältere kinder«. 1793 udgav Tomas Ravn, sognepræst i Grevinge, Indledning til flere kundskaber i form af læsebog for den danske og norske ungdom. Jfr. Ehrencrone-Müller Forfatterlexikon VI 418 f.
10. Agendestriden. Sønderj. Årbøger 1934, p. 171 ff.
11. Forsøg til en ABC eller stave- og læsebog til brug i landsbyskoler. Haderslev 1798 p. 815.
12. Historisches Taschenbuch für Prediger und Schullehrer auf das Jahr 1802. Schlesw. 1801 p. 139 ff.
13. Bilag til visitatsberetning 1803.
In allen unsern Schulen herrscht noch der Fehler, dass überhaupt mit einer deutschen Fibel und dem deutschen lutherischen Catechismus der Anfang gemacht wird. Dadurch lernen die Kinder freilich die Buchstaben kennen und ein wenig Buchstabieren, aber weiter nichts, oder allenfalls zu lesen ohne sich um den Sinn des Gelesenen zu bekümmern. Von Anfang an lernen sie zu lesen ohne Verstehen.

- Es ist aber schwer diesen Unwesen zu steuern, da die Eltern hartnäckig bey dem Wahn beharren, dass es nützlich sey erst deutsch zu lesen, damit das dänische nachher desto leichter werden könne.
14. Regulativ for Landsbyskolerne i Sønderborg Pr. 1803. Die längst untersagte schädliche Gewohnheit bei dänischen Kindern den allerersten Anfang des Unterrichts im Buchstabiren und Lesen aus deutschen Büchern und in deutscher Sprache zu machen, wird hiermit gänzlich abgeschafft.
- Her citeret efter Chr. Wollesen, Physiognomie Sundewitts (1850) p. 78 f.

I kirkevisitatoriets skrivelse til samtlige sogne i Haderslev provsti (1803) hedder det: . . . über ein anderes, seit lange schon vermisstes Hülfsmittel ist den resp. Schulmännern schon eine vorläufige Eröffnung von uns gemacht worden. Es ist nemlig ein dänisches Rechenbuch, das unserer bürgerlichen Verfassung angemessen ist, und das den Lehrling auch sicherer und weiter führt als die deutschen Lehrbücher, welche bis itzt in unsere dänische Schulen nur zu oft nicht nur gebraucht als vielmehr gemissbraucht worden. Das Kroymannsche allgemeinnützige Rechenbuch ist nunmehr ins dänische übertragen worden und kann also füglich den bisherigen Mangel in unsere Schulen abhelfen. Wir machen es daher den sämtlichen Schullehrern unserer Probstei hiedurch zur Pflicht, alle und jede deutsche Rechenbücher, wonach bisher gewöhnlich der Unterricht ertheilt worden ist mit dem ebengenannten weit nutzbareren dänischen Rechenbuche zu vertauschen, und sich künftig dies Buch zum Leitfaden bey ihrer öffentlichen Unterweisung dienen zu lassen. Es ist dafür gesorgt worden, dass hierreichende Vorrath von diesem Buche bey hiesigen Buchbindern vorhanden seyn möchte.

Hadersleben, den 31. May 1803.

v. Mösting.

Strodtmann.

Her citeret efter afskrift i Hejls præsteembedes Liber daticus.